

E. KAGAINĒ

PREFIKSĀLO VERBU DIALEKTĀLO NOZĪMJU VEIDOŠANĀS ZIEMEĻRIETUMVIDZEMES IZLOKSNĒS

Ievērojamu daļu no dialektos un literārajā valodā kopīgā leksikas krājuma izlokšņu sistēmā sastāda semantiskie dialektismi, t. i., vārdi, kam izloksnēs (bez izloksnēs un literārajā valodā kopīgajām nozīmēm) vēl ir reģistrētas nozīmes un nozīmju nianse, kādu atbilstošajiem vārdiem nav literārajā valodā. Kā norāda T. Kogotkova pētījumā par krievu izlokšņu leksiku, „semantisko dialektismu grupa pēc daudzu pētnieku domām dominē un prevalē pār citām dialektālo vārdu grupām izloksnēs”¹. Dialektālo leksiski semantisko variantu veidošanās izloksnēs, tāpat kā vārdu nozīmju attīstība un maiņa citās valodas sistēmās, ir pakļauta kopīgām valodā eksistējošām vārdu semantikas attīstības un maiņas likumsakarībām un ir saistīta ar ekstralingvistiskiem un lingvistiskiem cēloņiem-materiālās pasaules attīstību, zināšanu paplašināšanos, sociālo apstākļu ietekmi, valodas attīstības iekšējām tendencēm, analogiju, valodu kontaktiem, tieksmi pēc ekspresivitātes u. c. Šie dažādo kopīgo faktoru izraisītie nozīmju attīstības un maiņas cēloņi dažādās valodas sistēmās un noteiktās leksikas grupās var izpausties atšķirīgi, viens vai otrs faktors vienā vai otrā valodas sistēmā vai leksikas grupā var aktualizēties, gūt lielāku vai mazāku īpatsvaru. Rakstā aplūkota noteikta semantisko dialektismu grupa – Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs funkcionējošie prefiksālie atvasinājumi, kuru dialektālie leksiski semantiskie varianti ir veidojušies derivācijas procesā sakarā ar derivāta elementu dialektālo specifiku.

Vienu no plašākajām derivatīvo semantisko dialektismu grupām veido prefiksālie atvasinājumi, galvenokārt prefiksālie verbi, jo verbu atvasināšana ar prefiksiem kā latviešu literārās valodas sistēmā², tā izloksnēs³ ir ļoti produktīva.

Dialektālo semantisko atšķirību veidošanās prefiksālo verbu grupā saistāma gan ar vispārīgo faktoru ietekmi (vārdu nozīmju nevienmērīgu attīstību, citvalodu

¹ Коготкова Т. С. Русская диалектная лексикология. М., 1979. С. 139.

² Sk. Zuicena I. Ar priedēkli *pie-* atvasināto verbu semantika // LPSR ZAV. 1983. Nr. 11. 78. lpp., kur autore norāda, ka apmēram ceturto daļu no visa latviešu literārās valodas vārdu krājuma veido ar priedēkliem atvasinātie vārdi.

³ Reķēna A. Par augšzemnieku dialekta Kalupes izloksnes priedēkļverbu semantiskajām atšķirībām no latviešu literārās valodas // Valodas aktualitātes – 1984. R., 1985. 87. – 97 lpp.

ietekmi u. c.), gan arī ar derivāta elementu dialektālo specifiku. Kā zināms, prefiksālo verbu semantiku vienlaikus nosaka gan prefiksa, gan pamatverba semantika, tāpēc, aplūkojot prefiksālo verbu dialektālās semantiskās atšķirības, var izdalīt vairākas grupas:

1) prefiksālo verbu dialektālo leksiski semantisko variantu veidošanās prefiksa semantikas dialektālo īpatnību ietekmē;

2) prefiksālo verbu dialektālo leksiski semantisko variantu veidošanās pamatverba semantikas dialektālo īpatnību ietekmē;

3) prefiksālo verbu dialektālo leksiski semantisko variantu veidošanās paša atvasinājuma semantisko izmaiņu rezultātā.

1. Prefiksālo verbu dialektālo leksiski semantisko variantu veidošanās prefiksa semantikas dialektālo īpatnību ietekmē

Kā liecina Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs reģistrēto verbu prefiksu semantikas salīdzinājums ar atbilstošo prefiksu semantikas analīzes rezultātiem LLVV un pētījumos par prefiksālo verbu semantiku latviešu literārajā valodā⁴, verbu prefiksu nozīmes šajās izloksnēs un latviešu literārajā valodā pamatos ir kopīgas. Ir vērojamas atšķirības ar vienu vai otru prefiksu atvasināto verbu lietojuma biežuma ziņā, literārajā valodā ir atsevišķas verbu leksikosemantiskās grupas, kas aplūkojamām izloksnēm nav raksturīgas. Pirmām kārtām te minamas tās prefiksālo verbu nozīmes, kas literārās valodas sistēmā varētu būt ienākušas no citiem dialektiem vai izlokšņu grupām. Tā, piemēram, no LLVV I 51 reģistrētajām verbu prefiksa *aiz-* 5 nozīmēm Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs nelieto nozīmi, kas saistās ar darbības sākumu un īslaicīgumu (*aizdziedāties, aizmirdzēties, aizrieties, aizsāpēties*); šīs nozīmes izteikšanai izloksnēs parasti tiek lietoti ar *ie-* atvasinātie prefiksālie verbi (*iedziedāties, iemirdzēties, ierunāties, ierieties, iesāpēties*). Kā liecina A. Reķēnas pētījumi par Kalupes izloksni, ar *aiz-* atvasinātie verbi, kas norāda darbības sākumu, īslaicīgumu, raksturīgi augšzemnieku dialektam un kvalificējami kā dialektāli vārdi⁵.

Vidzemes izloksnēs relatīvi maz tiek lietoti arī ar *pār-* atvasinātie prefiksālie verbi, kuru semantika saistās ar subjekta atgriešanos izejas punktā vai objekta nogādāšanu subjekta izejas punktā⁶: *pārnākt, pārbraukt* (mājās, uzturēšanās vietā),

⁴ Zuicena I. Ar priedēkli *pie-* atvasināto verbu semantika // LPSR ZAV. 1983. Nr. 11. 78–88. lpp.; Šmidebergs I. Ar priedēkli *pār-* atvasināto verbu semantika // LPSR ZAV. 1985. Nr. 9. 75.–83. lpp.

⁵ Sk. Reķēna A. Op. cit. 96. lpp.

⁶ Par šīs nozīmes lietojumu latviešu literārajā valodā sk. Šmidebergs I. Op. cit. 77. lpp.

pārnest, pārvest (mājās, uzturēšanās vietā), šajā nozīmē parasti tiek lietoti ar *at-* atvasinātie prefiksālie verbi: *atnākt, atbraukt* (mājā), *atnest, atvest* (mājā)⁷. Teiktais, protams, nenozīmē, ka izlokšņu materiālā minētie prefiksālo verbu leksiski semantiskie varianti vispār nav reģistrēti, taču to lietojums ir saistīts ar literārās valodas ietekmi.

Viens no verbu prefiksiem, kam Ziemeļvidzemes vidus dialekta un Vidzemes lībiskajās izloksnēs ir reģistrēta dialektāla nozīme, ir prefikss *ap-*; tam šajās izloksnēs ir fiksēta nozīme 'zem kā, kam apakšā (pavirzīt, pavirzīties, novietot u. tml.)'. Nozīme 'zem' šajā areālā reģistrēta arī prepozīcijai *ap*.

Ne LLVV, ne MLLVGr. prepozīcijai *ap* un prefiksam *ap-* šāda nozīme nav uzrādīta. LLVV I 178.—179. prepozīcijai *ap* ir reģistrētas trīs nozīmes, kas 1. 'norāda, kam kas atrodas vai virzās apkārt', 2. 'norāda, ka darbība ilgāku laiku vai atkārtoti notiek, norisinās kam apkārt vai pie kā' un 3. 'norāda uz aptuvenu daudzumu, ilgumu'. Prefiksam *ap-* LLVV (bez minētajām nozīmēm) savienojumā ar verbu vēl reģistrētas nozīmes, kas norāda uz darbības ierobežojumu (darbības daļēju vai nepilnīgu norisi), darbības pabeigtību, kā arī uz to, ka darbību veic vairāki vai visi, vai arī, ka darbība aptver daudzus objektus. Prepozīcijas *ap* un prefiksa *ap-* nozīmes 'zem' eksistenci latviešu valodā ir apšaubījis arī J. Endzelīns, aplūkojot 1905. gadā publicētajā darbā „Латышские предлоги“ latviešu prievārdu un prefiksu cilmi un semantiku: „как... указано, в латышском сохранились следы предлога *ap* „под“ и также глагольный префикс *ap-* в некоторых случаях, кажется, имеет значение „под“. Не знаю я, однако, вполне надежных примеров. Словарь Ульмана дает *aplist* 'sich unter etwas verkriechen', но вне всякой связи, так что не исключена возможность, что *ap-* тут придает глаголу „суммарное“ значение, а не значение „под“, которое может быть обусловлено сочетанием глагола с другими словами.“⁸ Tautasdziesmās reģistrēto prepozīcijas *ap* nozīmi 'zem' J. Endzelīns skaidro kā pantmēra ietekmē radušos saīsinājumu no *apakš*⁹. Taču atsevišķiem ar *ap-* atvasinātajiem prefiksālajiem vārdiem nozīme 'zem kā, kam apakšā (pavirzīt, pavirzīties, novietot u. tml.)' ir reģistrēta jau ME un EH, piemēram, EH I 73 *apbāzt* 'unter etwas stopfen, stecken (perfektiv)': *apbāzt lādi apakš gultas* no Mēmeles un Salacas, EH I 114 *apslidēt* 'unter etwas gleiten (perfektiv)': *grāmata var apslidēt zem galda* no Salacas!

Frontāli pēdējo gadu desmitu izlokšņu leksikas vākumi Ziemeļvidzemes vidus dialekta un Vidzemes lībiskajās izloksnēs liecina, ka ar *ap-* atvasinātie prefiksālie

⁷ Sk. arī La Gr. 675.—676. lpp., kur J. Endzelīns norāda, ka Valmierā u. c., kur *pār-* „heim-“ ir aizstāts ar *at-*, sastop *pār-* vēl salikumā *pārduot*.

⁸ Endzelīns J. Darbu izlase I. R., 1971. 553. lpp.

⁹ Endzelīns J. Op. cit. 340. lpp.

verbi un prepozīcija *ap* ar nozīmi 'zem' tiek stabili lietoti izlokšņu pārstāvju valodā¹⁰, dažiem ar *ap-* atvasinātajiem vārdiem šī nozīme ir galvenā vai pat vienīgā (*apbāzt*). Piemēram, *sijas i ap grīdīm* Kārķos; *apliku kuŗpes ap skapi* Lugažos; | *siena kaudzei | lapas aplika apakšā, dažādas roīdas* Rencēnos; *zaķis apskrēja apuž malku apužā; apmēzis roīdu apuž lāvu apužā* Ērgemē; *kad |zirgam| bija ilgi jāstāv, ta tūo lupatu deķi apsedza apužā ūn kājkažuōku vīrsū, leņces sasēja zem krūtīm* Kārķos; *sešķis aizvilcis visus tuōs |gaļas| liēsumus. istaisijis alu ūn apvilcis ap skasti* Jērcēnos; |*suns | aptriēc² kaķit apuž klēcgrīd²* Jeros; *duōngaliņč² apkrit apuž galđapuž²* Vainižos.

Faktori, kas veicinājuši ar *ap-* atvasināto prefiksālo verbu minētās nozīmes izveidi, varētu būt vairāki, saistīti gan ar izlokšņu vārdu semantikas attīstības iekšējiem procesiem, gan arī, iespējams, ar pastarpinātu citvalodu ietekmi. Ar *ap-* atvasināto prefiksālo verbu dialektālā nozīme 'zem kā, kam apakšā (pavirzīt, pavirzīties, novietot u. tml.)' reģistrēta areālā, kur intensīvi tiek lietota prepozīcija *apakš*, *apuž*, *apukš* (vai citi tās varianti), adverbs *apakšā*, *apužā* un Baltijas somu valodu ietekmē veidotie salikteņi ar *apakša*, *apuža* salikteņa otrajā daļā: *galđapuža* 'pagalde', *gultasapuža* 'pagulte', *klētsapuža* 'paklēte', *lāvapuzha* 'palāve', *vēdarapuža* 'pavēdere', *kaklapuzha* 'pakakle', *zuodapuža* 'pazode' u. d. c. Iespējams, ka izplatītais *apakš*, *apuž* lietojums, ko parasti vēl pastiprina adverbi *apakšā*, *apužā* (*apskrēja apuž malku apužā, apmūk apuž vāģīm apužā*) ir veicinājis arī ar *ap-* atvasinātajiem priedēkļvārdiem nozīmes 'zem kā, kam apakšā (pavirzīt, pavirzīties, novietot u. tml.)' izveidi. Austrumlatvijas izloksnēs, kur *apakš* vietā lieto prepozīciju *zem > zam*¹¹ un kur minētajā nozīmē sastopami prefiksālie atvasinājumi ar *zem-* (piemēram, *zāmlikuse² rūoku² zām² vaīga; kaķis zāmlide² zām² klēc²; karūte zāmkrite² zām² goļda* Sinolē¹²), ar priedēkli *ap-* atvasinātajiem vārdiem nozīme 'zem kā, kam apakšā' nav reģistrēta. Prepozīcijas *zem* lietojums Ziemeļvidzemes vidus dialekta izloksnēs nostabilizējies galvenokārt literārās valodas ietekmē¹³, bet lībiskajās izloksnēs tas vispār nav pazīstams vai arī sastopams ļoti reti¹⁴.

¹⁰ Par to sk. arī Raģe S. Ērgemes, Lugažu un Valkas izloksnes fonētika un morfoloģija // Valodas un literatūras institūta raksti VIII. R., 1964. 73.—74. lpp.

¹¹ Par to sk. La Gr. 642. lpp.; Рекепа А. Говор Калупе (фонетика, морфология, лексика): Автореф. ... канд. филол. наук. Рига, 1962. С. 18: „Полностью отсутствуют предлоги *apakš*, *augšpus*, *vīrspus* (под, над).“

¹² Putniņa M. Sinoles izloksnes apraksts. R., 1983. 129. lpp.

¹³ Sk. Raģe S. Op. cit. 90. lpp. „Šīs prepozīcijas (t. i., *vidū*, *vīrs*, *zem* E. K.) Ērgemē, Lugažos, Valkā, kā arī to kaimiņos Liellugažos un Kāģeros nepazīst. Ar prepozīciju „zem“ liellugaziešos dzirdēju 2 teikumus: *pārtfelī zem galvas devu; nūsēžās zem] egli*. Te droši vien rakstu valodas ietekme.“

¹⁴ Sk. Putniņš E. Svētciena izloksnes apraksts. R., 1985. 145. lpp. „Svētcienā parasti lieto prepozīciju *apuž*, bet ar to pašu nozīmi lietotā *apakš* sastopama tikai retumis (domājams, no grāmātām un skolas), abas nozīmē to, ko literārajā valodā *zem*, kas svētcieniešiem ir gluži sveša.“

Atšķirībā no dialektālajām nozīmēm, kas prefiksālajiem vārdiem veidojušās pamatvārda dialektālo semantisko īpatnību ietekmē, prefiksa piešķirtā dialektālā nozīme veido noteiktu leksikosemantisku grupu. Ar *ap-* atvasināto prefiksālo verbu dialektālā nozīme 'zem kā, kam apakšā (pavirzīt, pavirzīties, novietot u. tml.)' izloksnēs piemīt (vai ir potenciāli iespējama) visiem virzības vārdiem, kā arī vārdiem, kuru semantika saistās ar kā novietošanu, likšanu, ar kā ieviešanos, augšanu u. tml.: *apiet* (*ka nāk stiprs liets², lūka apiēt² apuž biēzas² egļs Jeros*), *apskriet* (*ap skapīti apskrēja pele Lugažos*), *apdzīt* (*abdziņ² su:n apuž guļt² Vainižos*), *aplīst* (*es tak nevaru tūr aplīst ap šķūni Jercēnos*), *appeldēt* (*zi:us appellei² apuž lēsapuž² / zem augu slāņa, kas pārklāj dīki / Vainižos*), *apbāzt* (*pastals² uñ² zābaks² vakara abbāz² apuž guļt² Vainižos*), *apkaisīt* (*guōvēi² vajag apkaisīt jāūns² salms, ku uzguļtes Jeros*), *apkrīst* (*viņč bi apkrītis vezmām apakšā Ērgemē*), *aplīkt* (*ziņgus jūdza gubās, lapas aplīka apakšā Kārķos*), *apvest* (*apved siēn² apuž juñt² Jeros*), *apmesties* (*apmetās tāpi apužā kàpuōstīm Ērgemē*) u. c. Ar šo nozīmi reģistrēto piemēru skaits dažādās izloksnēs proporcionāls kopējam šajās izloksnēs savāktā materiāla daudzumam.

Ar *ap-* atvasināto prefiksālo vārdu lietojums ar nozīmi 'zem kā, kam apakšā (pavirzīt, pavirzīties, novietot u. tml.)' netieši ir ietekmējis citu prefiksālo vārdu, konkrēti ar *pa-* atvasināto virzības vārdu lietojuma biežumu izloksnēs. Kā norādīts MLLVGr., priedēklis *pa-* var piešķirt vārdam vietas nozīmi un izsaka virzību un novietošanu zem kaut kā, kam apakšā: *paskriet zem kuplas egles, palīst zem segas, pakrist zem riteņiem*. Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs ar *pa-* atvasinātajiem prefiksālajiem vārdiem dominējošās ir nozīmes, kas izsaka ierobežojumu laika, intensitātes un pilnīguma ziņā ('mazliet, neilgu laiku (ko darīt)' — *paaust, pabaidīt, pakarsēt*), darbības pabeigtību (*paēst, padzert, pabeigt, parādīt*) un spēju veikt kādu darbību (*nevar pacelt, pabraukt, paiet* u. tml.), bet vietas nozīme, kas norāda virzību, novietošanu zem kā, kam apakšā, ir relatīvi maz reģistrēta. Tās lietojumu izloksnēs varētu būt sekmējusi literārā valoda (*pabāz tūo baļķi apakšā, nuokaķē. pabāž zem guļtas — tas i tā smālkāk sacīc. abbāž — tas i ritīgi pa večām Ērgemē*).

Prefiksālo vārdu dialektālo leksiski semantisko variantu veidošanās izloksnēs var būt saistīta arī ar prefiksa semantisko sinkrētismu un prefiksu sinonīmiju, kā arī ar izloksņu mutvārdu komunikācijas formas brīvāku izteiksmes līdzekļu izvēli, salīdzinot ar kodificēto literāro valodu. Viens no šādiem semantiski sinkrētiskiem prefiksiem latviešu valodā ir prefikss *sa-*¹⁵. MLLVGr. vārdu prefiksam *sa-* ir reģistrētas 10 nozīmes. Šajās izdalītajās nozīmēs jau ir vērojama zināma krustojšanās, piemēram, darbības pabeigtības nozīme ar *sa-* atvasinātajiem prefiksālajiem

¹⁵ Par *sa-* un *pie-* sinonīmiju sk. Zuicena I. Priedēklvārdu sinonīmijas problēma // LPSR ZAV. 1984. Nr. 9. 100.—105. lpp.

verbiem bieži krustojas ar mērķa sasniegšanas nozīmi: *satvert, sameklēt* (tam arī objektīvs pamats — bieži darbības pabeigšana reāli saistās ar izvirzītā mērķa sasniegšanu), ar intensitātes, pilnīguma nozīmi: *samirkt, sakūpēt* (darbība ir pabeigta un vienlaikus tā ir izpaudusies pilnīgi, intensīvi, skārusi ko viscaur, no visām pusēm). Ar prefiksu *sa-* atvasinātajiem verbiem bieži krustojas arī nozīmes, kas izsaka kā novietošanos vai novietošanu vienkopus, kopā, ar nozīmēm, kas saistās ar vairākiem, daudziem subjektiem, attiecas uz vairākiem, daudziem objektiem (vienkopus, kopā var novietot divus, vairākus vai daudzus objektus). Uz prefiksa *sa-* nozīmju sinkrētismu norāda jau J. Endzelīns darbā „Латышские предлоги“ (tiesa, viņš nelieto apzīmējumu „sinkrētisks“, bet izsakās aprakstoši): „В части приведенных оборотов (напр., *vītuolā sakāpušas, nesapūt visu gružu ežerā*, лит. *ruteles suskinciu*) еще довольно ясно чувствуется также первоначальное местное значение префикса; в других случаях (напр., *sasēduši kumeļā; lai saauga brieži, lāči*) оно значительно побледнело перед вышеуказанным вторичным значением префикса, обусловленным значением всего словосочетания“¹⁶.

Šis prefiksa semantikas sinkrētisms vairākos gadījumos var būt pamatā dialektālu nozīmju vai nozīmju nianšu eksistencei izloksnēs. Tā Vidzemes izloksnēs ar *sa-* atvasinātajiem prefiksālajiem verbiem ir reģistrētas nozīmes, kuras literārajā valodā izsaka tas pats pamatverbs ar citu prefiksu, konkrēti ar *aiz-* atvasināts verbs: *saaugt* ‘pārklāties, piepildīties ar augiem; aizaugt’: *netīruošs, saaūgušuošs dīķuošs i lēsa* Kārķos; *tīrēlī bi viēnc klajs laūks, nebi ne-kādu krūmu, tagad jau tīrēlis i saaūdzis* Ērgemē; *sabāzt* ‘aizbāzt’: *pīrtēi luōga nebi. tāt caūrumīc bi, a lupatām sabāsc* Ērgemē; *sasalt* ‘aizsalt’: *balķūnī visi luōgi sasaluši* Ērgemē; *sataisīt* ‘aizdarīt, aizvērt’: *jāsataīsa kapluōdzīc ciē, aūksc* Ērgemē; *sasiet* ‘sienot (ko kam priekšā), aizklāt ciet; aizsiet’: /rotaļas dalībnieks, kam aizsietas acis, jautā/: *kūr tu mani vedīsi? — us cūku kūti jēmu* / no linsēklu pelavām, āboliņa, siena smalkumiem un miltiem gatavota lopu ēdiena /*ēstu*/ atbild cits dalībnieks/. *kūr liēlā karuōte? — meklē pac. ūn ta jāķēr. kuru saķēr, tām sasien acis ūn sāk nūo gala* /rotaļu/ Rencēnos.

Ar *sa-* atvasinātais prefiksālais verbs *siet* tiek lietots arī verbu *apsiet* un *iesiet* vietā: *meitēnām bi sasietas aūstīnas* / jo sāpēja ausis / Ērgemē; /senāk/ *a kaīlām kājām gāši uz baznīcu, pastalas ūn zeķes paūnīnā sasietas* Ērgemē. Šādu lietojumu pamatā var būt gan minētais prefiksa nozīmju sinkrētisms, gan arī tas, ka izloksnēs ir relatīvi brīvāka izteiksmes līdzekļu izvēle, salīdzinot ar kodificēto literāro valodu.

¹⁶ Endzelīns J. Op. cit. 613. lpp.

2. Prefiksālo verbu dialektālo leksiski semantisko variantu veidošanās pamatverba semantikas dialektālo īpatnību ietekmē

Otru prefiksālo verbu semantisko dialektismu grupu veido vārdi, kuru dialektālie leksiski semantiskie varianti ir veidojušies pamatverba semantikas dialektālo īpatnību dēļ, t. i., atšķirīga dialektāla nozīme piemīt jau pašam pamatverbam, bet prefikss, pievienodamies pamatvārdam, ar savu leksisko nozīmi modificē attiecīgo pamatvārda nozīmi.

Tā, piemēram, verbam *gurt* (LLVV III 176 reģistrētas 2 nozīmes: 'sajust nespēku; kļūt nespēcīgam' un 'mitēties, pierimt') izloksnēs fiksēta dialektāla nozīme 'grimt, stigt': *snieks i čagānc, kājas guřst iekšā* Ērgemē. Šī dialektālā pamatverba nozīme (modificētā veidā) sastopama arī prefiksālajos atvasinājumos un nosaka arī prefiksālā verba dialektālās semantiskās atšķirības: *sagurt* 'blīvējoties samazināties (tilpumā, apjomā)': *sàimiēks piesitis tâ te a kāju |pie pūra|, lâi saguřst tâ labība. liec iē tās sēnes puôdā, gān jāu saguřs |vāroties|* Ērgemē.

Verbam *cirst* (LLVV II 199–201 reģistrētas 12 nozīmes) izloksnēs raksturīga ir nozīme, kas apzīmē strauju, intensīvu virzīšanos (iešanu, braukšanu), došanos (kur, uz kādu vietu u. tml.): *mēs cirtis uz bal vakara Jeros; ab divim² viņč² te cirt² gareim², galu² gaisa²* Vainižos. Šī nozīme sastopama arī prefiksālajos atvasinājumos: *aizcirst* 'strauji aiziet': *mēs abas a cirtisim pruô us tūo dzimūndienu, vāi ta mēs nevarām aiscirst* Ērgemē; *atcirst* 'ātri, strauji atnākt, atbraukt'. *šūorūt² aizbroûc² ciēma², bet brīnum ātr aciřt² apageļ²* Vainižos. Analogas nozīmes izloksnēs reģistrētas arī verbiem *sist* ('strauji iet, doties': *sitīsīm tāisni pa tūo puru us Sēdu* Ērgemē; *aizsist* 'ātri aiziet (garām)': *es duōmaj, ka aīts² aissit² būdai garam* Jeros), *kasīt* ('strauji iet, doties': *kā² tik loūka, ta puīk makšer² ciēt² un kasij uz up pruôj²* Vainižos; *aizkasīt* 'ātri aiziet, aizsteigties': *plāveļ jou² maza gaismiņa² aiskasiļ² us pļa:u* Vainižos) u. c. Visos šajos gadījumos prefiksālā atvasinājuma dialektālo nozīmju veidošanos nosaka pamatverba semantika, jo prefiksi *aiz-*, *at-* piešķir tikai regulāru, lokālu (izloksnēs un literārajā valodā kopīgu) nozīmi, kas norāda darbības attālināšanos vai darbības virzību uz noteiktu galapunktu, mērķi vai to, ka darbība vērsta šurp, atpakaļ.

Verbam *tērēt* (bez izloksnēs un literārajā valodā kopīgām nozīmēm, kas saistās ar naudas, līdzekļu izdošanu, izlietošanu, kā patērēšanu, izmantošanu) izloksnēs ir reģistrēta dialektāla nozīme 'bojāt; darīt nelietojamu, nederīgu; arī ievainot': *briēži tuōs mežus tērēja, nūograuž kūokim galus* Kārķos; *šiē |skolnieki| tēre skuōl|* bojā skolā solus/ Vainižos; *zūops i tērēc. tērēti zūobi mutē, ka nāu vāi vēsali* Rencēnos; *kā² |viņš| tuô² kāļ tēreš, tuō es neziņ²* Vainižos. Šī pati nozīme (ar prefiksa un pamatverba nozīmes semantiskajām modifikācijām) sastopama prefiksālajos atva-

sinājumos: *nuotērēt* 'sabojāt': *trīsas kleītas es tūr nesu šūt, ūn visas nūotērētās Ērgemē* (LLVV V 720 *notērēt* reģistrēta viena nozīme 'izdot (visu naudu vai noteiktu tās daudzumu); patērēt, arī izlietot (ko visu vai noteiktu tā daudzumu)'); *ietērēt* 'iebojāt': *mañ² tas viēnc² kāj tāt² iētērec², saļumej |sastiepu, izmežģiju| neiļg apageļ²* Vainižos (LLVV III 409 *ietērēt* 'iesākt tērēt (naudu)'); *satērēt* 'sabojāt': *peles satērēšas labību, māiksu satērēšas Rencēnos*.

Verbam *tīrītīs* izloksnēs reģistrēta dialektāla nozīme 'atbrīvoties no placentas dzemdībās (par dzīvniekiem, parasti govi)': *gūovēi ar jāduō |pirmpiens|, ta gūos labāk nūotīruōtīēs, nūonāk tā uōtra puse |placenta| nuō, citreīz netīrās gūos nuō* Rencēnos; šī pati nozīme reģistrēta arī prefiksālajam verbam *nuotīrītīs* (*kad atnāca slāucama, ta pirmuōreīz deva tūo piēnu |pirmpienu| gūovēi, ta ātrāk nūotīruōtīēs* Kārķos); prefikss *nuo-* te piešķir verbam darbības pabeigtības nozīmi (LLVV V 723 *notīrītīs* šī nozīme nav reģistrēta).

Aplūkotā prefiksālo verbu semantisko dialektismu grupa ir plaša, jo kā literārajā valodā, tā izloksnēs produktīva ir verbu atvasināšana ar prefiksiem un prefiksālie verbi vairāk nekā citas vārdu šķiras saglabā semantisko saistību ar pamatvārdu¹⁷.

3. Prefiksālo verbu dialektālo leksiski semantisko variantu veidošanās paša atvasinājuma semantisko izmaiņu rezultātā

Trešo prefiksālo verbu semantisko dialektismu grupu veido vārdi, kuru dialektālie leksiski semantiskie varianti ir veidojušies jau paša atvasinājuma semantisko izmaiņu rezultātā. Dialektālo nozīmju rašanās te lielā mērā ir saistīta ar vispārīgiem nozīmju attīstības un maiņas cēloņiem. Tās var būt veidojušās prefiksālā verba nozīmes pārnesuma, nozīmes paplašināšanās vai sašaurināšanās, konkrētizācijas, analogijas u. c. faktoru rezultātā. Piemēram, verbam *aizbilst* ir fiksēta nozīme 'noburt': *var·būt² kād² skāūdig² mut bi, kas aizbild², ka es dabuļ krītamo² kaīt* Jeros. LLVV I 54 vārdam *aizbilst* reģistrēta nozīme 'pateikt (ko labu) par kādu izdevīgā, vajadzīgā brīdī', bez tam ME I 19 (bez minētās) vēl fiksēta nozīme 'aizsākt sarunu, uzrunāt; ierunāties'. Nozīme '(no)burt' ne *aizbilst*, ne *bilst* nav reģistrēta; tā, domājams, tālāk attīstījusies paša prefiksālā atvasinājuma nozīmes ietvaros: pateikt ne tikai ko labu, bet arī sliktu; pasakot ko sliktu, kaitēt, resp. noburt.

apnagluot (fonētiskais variants *apņēgluot*). LLVV I 241 vārdam *apnaglot* reģistrēta viena nozīme 'iedzīt (kur) naglas tā, ka to galviņas pārklāj daļu no priekšmeta

¹⁷ Sk. Zuicena I. Ar priedēkli *pie-* atvasināto vārdu semantika // LPSR ZAV. 1983. Nr. 11. 79. lpp.

virsmas; pienaglot (parasti piestiprinot ko visapkārt)'. Izloksnēs tam fiksēta nozīme 'kaļot zirgu, iesist naglu tā, ka skar naga dzīvo daļu' (nozīme uzrādīta arī EH I 103), kas veidojusies konkretizācijas rezultātā: *apnagluōja ziřgu, iesista tā nagla tamī vietā, ku nevāiga, aūkstāku. ziřks klibuō Ērgemē; ja apņēgluōja ziřgu, ta ziřks klibuōja, nevarēja brāukt, ja apņēgluōc bija. ta brāuca pie kalēja, bi jāpākāļ pa jaūnu Trikātā.*

Verbam *atsēsties* LLVV I 431–432 reģistrēta viena nozīme 'novietoties sēdus; apsēsties'. Izloksnēs tam vēl fiksētas nozīmes 'saplakt': *mīkla uzrūkst ūn akāl acsēžās apakāļ. ielaiž |krāsnī| smukus kukuļus, bet ka vēlk ārā, ta izlaižas, acsēžās Ērgemē un 'izslābt (par iekaisumu, uztūkumu, iekaisušu, uztūkušu ķermeņa daļu)': desmina iekāisūms. ka jāu smērē tūo desminu, ta atsēžas Rencēnos.* Dialektālo nozīmju veidošanās notikusi jau paša prefixālā atvasinājuma semantikas ietvaros, pārnesot nozīmi no dzīvu būtņu veiktas darbības uz parādību, procesu.

DIE FORMIERUNG VON SPEZIFISCH MUNDARTLICHEN BEDEUTUNGEN DER PRÄFIXALEN VERBA IN NORDWESTLICHEN MUNDARTEN VON VIDZEME

Zusammenfassung

Die Formierung von spezifisch mundartlichen Bedeutungen der präfixalen Verba wird sowohl von allgemeinen Ursachen der Entwicklung und Veränderung der Wortbedeutungen, wie auch von mundartlichen Bedeutungseigentümlichkeiten der entsprechenden Wortbildungselementen verursacht. Die präfixalen Verba, die spezifisch mundartliche Bedeutungen haben, kann man – die Ursachen dieser Spezifik in Acht nehmend – in drei Gruppen einteilen:

1) Verba, deren mundartliche Bedeutungen von mundartlichen Bedeutungseigentümlichkeiten des Präfixes verursacht sind, z. B., *apliku kurpes ap skapi* 'habe die Schuhe unter Schrank gelegt', *apmēzis roīdu apuž lāvu apužā* '(er) hat das Kehrlicht unter Pritsche gekehrt'. In nordwestlichen Mundarten von Vidzeme hat das Präfix *ap-* in verbalen Zusammensetzungen eine mundartliche Bedeutung 'unter etwas (z. B., unterlegen, unterschieben)'; präfixale Verba mit *ap-*, die eine solche Bedeutung haben, bilden eine bestimmte lexikalisch-semantische Gruppe;

2) Verba, deren mundartliche Bedeutungen von mundartlichen Bedeutungseigentümlichkeiten des Stammverbums verursacht sind (die Bedeutungen von präfixalen Verba sind ja mit den Bedeutungen von Stammwörtern eng verbunden), z. B., *gurt* 'sinken, einsinken' (*snieks i čagānc, kājas guīst iekšā*) und *sagurt* 'zusammenfallen' (*gān jāu saguīrs sēnes / vāroties/*);

3) Verba, deren mundartliche Bedeutungen als Resultat der Bedeutungsentwicklung des Derivates zu betrachten sind. Diese Entwicklung steht im Zusammenhang mit allgemeinen Ursachen von semantischen Veränderungsprozessen (Bedeutungsübertragungen und -erweiterungen, Konkretisierung, Analogie u. s. w.), z. B., *aizbilst* 'verwünschen'.